

Osmanlı Eğitim Sisteminde Ders Kitabı Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)*

GÜLER DOĞAN
AVERBEK**

HARALD BICHLMEIER**

Versified Dictionaries (Tuhfe Genre) As
Coursebooks in the Ottoman Education System

Ö Z E T

Manzum sözlükler (tuhfeler) İslâmî dönemde yabancı dil öğretim aracı olarak kullanılmıştır. Çalışmanın girişinde manzum metinlerin öğretim aracı olarak kullanıldığına işaret edilirken manzum sözlüklere neden ihtiyaç duyulduğu sorgulanmış ve bu türün ait olduğu gelenek tespit edilmeye çalışılmıştır. “Eğitimde Manzum Metinlerin Kullanılması” başlıklı bölümde recez türünün gelişimi ve urcüzenin ortaya çıkışı üzerinde durulmuş, urcüzelerin eğitim-öğretimde kullanılmasının sebepleri ve pratik faydaları irdelenmiş; İslâm eğitim kurumlarında tatbik edilen öğrenme yöntemlerinden olan takrir ve ezberin, manzum sözlükleri vasıta kılmasına değinilirken söz konusu türün ortaya çıkmasındaki saikler sıralanmış, ayrıca tuhfelerin recez ve urcûze ile bağına temas edilmiştir. “Eğitim-Öğretimde Tuhfelerin Kullanımı” bölümünde ise manzum sözlüklerin eğitim-öğretim aracı olarak kullanılmasının tarihine değinilmiş ve Anadolu’da ve özellikle Osmanlı idaresinde bu tür metinlerin ders kitabı olarak

ABSTRACT

Versified dictionaries (tuhfes) were used for foreign language teaching in the Islamic period. In the introductory part, it was pointed out that versified texts were used for teaching, and it was questioned why versified dictionaries were needed and the tuhfe tradition has been tried to be determined. In the section titled “Use of Versified Texts in Education,” the development of the rajaz genre and the emergence of the urdjuzas are emphasized, as well as the reasons and practical benefits of using urdjuzas in education are discussed. In addition, while referring to the fact that versified dictionaries were used as a means of memorization, which are among the learning methods applied in Islamic educational institutions, the factors that led to the emergence of the tuhfe genre were listed, and the connection of the tuhfes with rajaz and urdjuzas was touched upon. In the “Use of Tuhfes in Education” section, the history of the versified dictionaries

* Makalenin Geliş Tarihi: 19.01.2021 / Kabul Tarihi: 21.04.2021. Bu makale, 2020 yılında neşredilen *Almanca Tuhfe/Deutsches Geschenk (1916): The Only Versified Turkish-German Dictionary with an Introduction on Versified Dictionaries as Coursebooks* adlı kitabın “Versified Dictionaries as Coursebooks” başlıklı bölümünün tercümesidir (bkz. Güler Doğan Averbek, Harald Bichlmeier (2020), “Versified Dictionaries as Coursebooks,” *Almanca Tuhfe/Deutsches Geschenk (1916): The Only Versified Turkish-German Dictionary with an Introduction on Versified Dictionaries as Coursebooks*, Berlin: Peter Lang, s. 19-39).

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (guler.dogan@marmara.edu.tr), Orcid ID: 0000-0002-8938-1115.

*** PD Dr., Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, (harald.bichlmeier@uni-jena.de), Orcid ID: 0000-0003-0001-1677.

okutuldukları örneklerle ispatlanmaya çalışılmış, bu yapılırken de manzum sözlüklerin Osmanlı eğitim sistemindeki konumu üzerinde durulmuştur. Çalışmada ayrıca dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlüklerin sayılarının fazla olmasının nedenleri irdelenmiş, manzum sözlük nazmedenlerin mesleki profili üzerinde durulmuştur.

as an education-teaching tool was mentioned and it was tried to prove with examples that such texts were used as textbooks in Anatolia, especially in the Ottoman education system.

ANAHTAR KELİMELEER

Manzum sözlük, tuhfe, dil eğitimi, urcûze, Osmanlı dönemi ders kitapları.

KEYWORDS

Versified dictionaries, tuhfe, Ottoman literature, urdjuza, coursebooks of Ottoman era.

Giriş

Bilindiği kadarıyla Araplarda gramer ve sözlük çalışmaları, İslâmiyet'ten sonra başlamıştır. Bu çalışmaların temel amacı Kur'ân-ı Kerîm'i koruma, anlama ve anlatabilmedir. Ana dili Arapça olmayan Müslüman toplumlar da bu sebeple Arapçaya ilgi duymuş, eğitim kurumlarındaki temel derslerden biri Arapça olmuştur.

İslâmî eğitim geleneğinde takririn ve ezberin mühim bir mevki ittihaz ettiği bilinmektedir. Talebenin öğrenmesi arzu edilen konuları ihtiva eden eserler, manzum olarak vücuda getirilmiş ve böylece uzun eserlerin dahi kolayca ezberlenebilmesi amaçlanmıştır. Aynı eğitim geleneği dâhilinde, ana dili Arapça olmayan Müslüman toplumlarda Arapça öğretilirken de evvela, kelime bilgisi ihtiva eden iki dilli manzum sözlüklerin (tuhfelerin) kullanıldığı görülmektedir. Manzum sözlüklerle ilgisi sebebiyle İslâm medeniyetinde manzum metinlerin ne zaman öğretim aracı olarak kullanılmaya başlandığına bakmak gerekmektedir.

Eğitimde Manzum Metinlerin Kullanılması

El-Halîl'in sistemli bir hâle getirdiği aruza kaynaklık eden ve aruz bahirlerinden birinin adı olan recez, aslen folklorik bir nazım türüdür (Frolov 1997: 242). Ne zaman ortaya çıktığı bilinmeyen bu tür, İslâmiyet öncesi dönemde secili ifadelerden türemiştir. Bir görüşe göre de Arap edebiyatında esasen şiirlerin tamamı recez, yani kısa kıtalar şeklindedir; bu tür Haşim ibn Abd Menaf zamanında Muhallil ve İmrü'ü'l-Kays tarafından kasideye dönüştürülmüştür (Frolov 1997: 245). Goldziher'in tespitine göre de İslâmiyet'ten önceki secili metinlerin yerine geçen ve "bir düşman ile savaşmak, ona hakaret etmek veya ona karşı müfâharede bulunmak" için yazılan recezlerin kullanım sahası, zaman içerisinde

genişlemiştir (Schaade ve Çetin 1989: 660-661). İlk örneklerinin verildiği İslâmiyet öncesi Arap şiirinde günlük olaylara dair irticalen söylenen şiirler olan recezler, Emeviler döneminde halifelerin de teşvikleriyle gelişerek urcûze adı verilen kaside nazım şeklindeki uzun şiirlere dönüşmüştür. Recezi uzatarak uzun urcûze türünün ilk örneğini veren kişinin Muhadramûn'dan el-Agleb el-İclî olduğu kabul edilmektedir. Urcûzenin nihai şekli olan kaside formunda gelişmesindeki en etkili isim ise el-Accâc'dır (Tuzcu 2003: 92-98).

Arap olmayan milletlerden İslâmiyet'i benimseyenlerin Kur'an'ı doğru okuması ve anlaması, ayrıca bu süreçte Arap dilinin de muhafaza edilmesine yönelik dil ve gramer çalışmalarının temelleri Emeviler devrinde atılmıştır. Bu dönemde urcûzede de çok önemli bir gelişme görülür ve ta'limî şiir adı verilen didaktik şiirler, urcûze formunda söylenmeye başlar. Urcûzeler, Emeviler devrinde genellikle bedevî Arapların kullandığı kelimeleri kayıt altına almaya yoğunlaşmıştır. Daha anlaşılır metinlerin söylenmeye başladığı Abbasiler döneminde ise oldukça önemli bir mevki edinen urcûze, ekseriyetle didaktik şiirler için kullanılan bir tür hâline gelmiştir. Bu urcûzelerin önemli bir kısmı mesnevi nazım türüne de kaynaklık edecek olan, kendi içinde kafiyeli, müzdevic beyitlerden oluşmaktadır (Frolov 1997: 245).

Kemal Tuzcu'ya göre İslâm'ın ilk asırlarında ilimle alakalı telif eserlerin öğretimi sürecinde, çeşitli zorluklarla karşılaşılınca öğrencilerin farklı bir üslûpla ve daha kolay öğrenmelerini sağlayacak yöntem arayışlarına gidilmiş ve bunun neticesinde her beyti kendi içinde kafiyeli, öğretici urcûzeler nazmedilmiştir. Eğitim-öğretim amacıyla önceleri dil ve gramer konularında kaleme alınan urcûzelerin, daha sonra dinî ilimlerden pozitif bilimlere neredeyse her konuda yazıldığı görülmektedir (Tuzcu 2003: 171-172). Urcûze türünde nazmedilen didaktik eserlerin en meşhurları İbn Mâlik'in Arapçanın gramerini anlatan *Elfiye'si*, el-Cezerî'nin tecvidi anlatan *el-Mukaddime'si* ve İbn Âsım'ın Mâlikî fikhını anlattığı *Tuhfetü'l-Hukkâm*'ıdır (Schaade ve Çetin 1989: 662).

Köklü bir şiir geleneğine sahip olan Araplarda, ta'limî şiir sahasında oldukça etkin bir şekilde istifade edilen urcûze türü, önceleri sadece aruzun recez bahrinde nazmedilen şiirlere verilen isimken daha sonra

İslâmî gelenekte aklî ve naklî bilim sahalarında ezberlenmek üzere nazmedilen farklı bahirlerle yazılan eserleri de kapsamıştır (Abdülhadioğlu 2013: 3; Tuzcu 2003: 31). Ezberlenecek metinlerde başlangıçta neden recez bahrinin tercih edildiği meselesi ise bu bahrin sağladığı vezin kolaylıklarıyla izah edilmiştir (Schaade ve Çetin 1989: 662; Frolov 1997; Tuzcu 2003).

Didaktik şiirlerin tecrübeler neticesinde ortaya çıktığını söyleyen Abdülhadioğlu, tecrübelerin şiir yoluyla nakledilmesinde fayda müşahede edilmesi üzerine muhtelif mevzular için de aynı yöntemin mümkün olabileceğinin düşünüldüğünü, netice itibariyle didaktik şiire rağbetin arttığını aktarmaktadır (Abdülhadioğlu 2013: 6). Yazar, didaktik şiirin tercih edilmesini hazırlayan sebepleri şu şekilde ifade etmektedir (Abdülhadioğlu 2013: 9):

Edebi bir tür olarak şiirin kendisinin özellikle o zamanın toplumları için önemli bir yeri olması ve ezberinin nesir şeklinde yazılan metinlere göre daha kolay olması, nesir hâlinde yazılan ve şerhlerle birlikte ciltlerce kitaplara ancak sığdırılabilen konuların muhtasar olarak toplu bir şekilde ve teferruata inilmeden bir arada işlenebilmesi ve özellikle dil ile ilgili yazılan manzumelerde görüleceği gibi, konuların şiir üzerinden örneklendirilerek zihinde daha kalıcı bir yer edinmesi gibi birçok husus bu sebepler arasında zikredilebilir. ... Şiire yatkınlığıyla bilinen Arap toplumunun ... şairlerin şiirlerini ezberleme yoluna gitmesi, özellikle Emeviler döneminden başlayarak Abbasiler döneminde eğitim amaçlı kurumların sistemli bir şekilde açılmasına müteâkib tevvin yoluna gidilmesi de bu türden şiirlerin o günün toplumları arasında yaygınlaşmasını ve yayılmasını sağlamıştır.

Abdülhadioğlu'nun söyledikleri arasında özellikle "ezberinin nesir şeklinde yazılan metinlere göre daha kolay olması" ve "konuların şiir üzerinden örneklendirilerek zihinde daha kalıcı bir yer edinmesi" hususları, manzum sözlüklerde aynen geçerlidir. Aynı araştırmacı, didaktik şiirin hangi vesilelerle yazıldığını; belli bir konuyu manzum olarak dile getirme, mensur bir eseri marifet göstermek için manzum hâle getirme, daha önce yazılmış bir eseri şerh etme, müellifin kendine ait mensur eseri, ezberlenmesi ve öğrenilmesi kolay olsun diye manzum hâle getirmesi, mevcut bir metni manzum olarak ihtisar etme, manzum bir

eseri, manzum olarak şerh etme ve mevcut bir eserin daha iyisini yazma şeklinde sıralamaktadır (Abdülhadioğlu 2013: 4-5). Burada sayılanlardan ilki manzum sözlükler için uygun düşmektedir. Yazar, didaktik şiirin faydalarını da şöyle dile getirir: Farklı bilim dallarına ait konular, ilmî bir üslupla ve düzenli bir şekilde ele alınır; ihtiyaç duyulan konu bir arada bulunur; şiiri anlayabilme gayretleri talebelere başka faydalar da sağlar; ezberleme kolaylaşır; anlatılan konu tahriften ve yanlışlardan uzak tutulur; konu şiirle ilişkilendirilerek daha ilgi çekici hâle getirilir; öğrenci, küçük yaşlardan itibaren ilmî bir derinliğe ulaşması yolunda terbiye edilir; konuların özet hâllerini içermesi sebebiyle kısa sürede sonuç alınır (Abdülhadioğlu 2013: 13-14). Burada sayılan sebeplerin ise hemen hepsinin manzum sözlükler için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Geç dönem manzum sözlük nâzımlarından Ahmed Remzi Akyürek de eserinin mensur mukaddimesinde bu hususu, şu ifadelerle izah etmeye çalışır (Kartal 2003: 80):

Gençlik ve kocalık çağlarında düzenli, makamlı herhangi bir sesi işiten adam, ademoğulları kulak veriyorlar, istekle dinliyorlar. Çocuk beşikte ninni istiyor. Ve o uygun sesi dinleye dinleye muşıl muşıl uyuyor. Ninniden uzaklaşan bir çocuğa öğretilecek şeyleri kolaylıkla okunmak ve unutturmamak için ninniye benzeyen sözlerle öğretmeyi bulmuşlardır ve pek çok faydasını görmüşlerdir.

Bilindiği kadarıyla Türk dilinin ilk sözlüğü, İslâmiyet'in Türkler tarafından kabulünden sonra Araplarla yoğun bir şekilde diyalog kurma ihtiyacına binaen kaleme alınmıştır. Bu eser, Kaşgarlı Mahmud tarafından, Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla 466/1074'te yazılan *Dîvânü Lügâti't-Türk* adlı mensur ansiklopedik Türkçe-Arapça sözlüktür. Bu sözlükten sonra aynı tarzda mensur pek çok sözlüğün kaleme alındığı bilinmektedir. Dillerinden biri Türkçe olan manzum sözlükler ise daha sonra ortaya çıkmıştır.

İslâm medeniyetinde manzum sözlük geleneğinin ilk örneklerinden biri, Arapçanın gramerini öğretmek amacıyla yazılan urcûzelerden sonra kaleme alınan İsmail b. İbrahim er-Raba'î'nin *Kaydü'l-Evâbid*'idir. Vezin ve kafiyenin ezberleyerek öğrenme üzerindeki tesirinden istifade eden iki dilli manzum sözlük geleneğinin ise bilinen ilk örneği, bugün Afganistan

sınırlarında kalan Sistan'da dünyaya gelen ve bazı kaynaklarda aslen Türk olduğu söylenen Ebu Nasr Bedreddin Mesud-ı Ferâhî'nin Farsça bilenlere Arapça kelimeleri öğretmek amacıyla kaleme aldığı *Nisâbu's-Sıbyân*'ıdır. Bu ilk örnek, şeklen ve muhteva bakımından mütekâmil bir eserdir. Bu durum, *Nisâb*'dan önce primitif bazı örneklerin olabileceğini akla getirirse de bilindiği kadarıyla henüz ortaya çıkarılan bir eser olmamıştır. Kabul gören ve kısa sürede yayılan *Nisâbu's-Sıbyân*'ın tarzını takip ederek yazılan pek çok manzum sözlük, bütün Türk-İran coğrafyasında eğitim-öğretim aracı olarak kullanılmıştır (Perry 2018).

Eğitim-Öğretimde Tuhfelerin Kullanımı

Tuhfe¹ türüyle ilgili önemli hususlardan biri, bu eserlerin eğitim-öğretim aracı olarak kullanılmalarıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi, İslâm kültüründe ortaya çıkan medrese geleneğinde, öğretim metodu olarak takrir ve ezber oldukça yaygındır. Dolayısıyla ezberlenecek metinler olarak kaleme alınan tuhfelerin dillerinin, yazıldıkları dönemin manzum eserlerine nispetle sade oldukları müşahede edilmektedir. Ayrıca didaktik metinler olması sebebiyle ataları sayılabilecek recezlerde olduğu gibi tuhfelerde de şiiriyetin zayıf olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardır. Temel maksadı kelime bilgisi vermek olan manzum sözlükler üzerine çalışmaları bulunan Dutt, manzum sözlüklerin, şairlerin kelime ihtiyaçlarını karşılamaya da hizmet ettiğini ileri sürmektedir (Dutt 1961: 15).

Ezberlemenin, ezber yeteneğini geliştirdiği düşüncesi ile ezberlemek üzere tuhfelerle erken yaşta tanıştırılan bireyin; kelime bilgisi, ebced hesabı ve tarih düşürme, fiil çekimleri, sayılar, ay adları, yıl adları, kalıplaşmış ifadeler, tarihî şahsiyetler, mazmunlar, atasözleri, deyimler, kültüre ait kullanımlar, tercümeleriyle verilen cümleler aracılığıyla sentaks bilgisi, temel dil kuralları gibi bilgiler ile bazı tuhfelerde yer alan dinî bilgileri de edinmesinin amaçlandığı görülmektedir (Doğan Averbek

¹ Anadolu sahasında kaleme alınan manzum sözlüklerin tuhfe olarak isimlendirilmeleri hakkındaki görüşler için bkz. Doğan Averbek 2019.

2018: 89).² Ayrıca kullanılan bahrin ve veznin özelliklerinin, tuhfelerde zaman zaman açık olarak yazılmasıyla talebeye şiir bilgisi verilmekte, taktî ile okumayı ve nazım şekillerini, söz sanatlarını bu tuhfelerde öğrenen talebenin, aruz ve kafiye bilgisi de takviye edilmekte, böylelikle öğrenci erken yaşta şiir nosyonuna sahip olmaktadır.³ Bu açıdan değerlendirildiğinde Osmanlı döneminde eli kalem tutan pek çok kimsenin şiirle iştiğal etmiş olmasının sebeplerinden biri ortaya çıkmaktadır.

Ders kitabı olarak yaygın şekilde kullanılan ve ihtiva ettikleri bilgilerin özet dökümü yukarıda verilen tuhfelerin, manzum olarak yazılma amaçlarını Nihad M. Çetin şöyle dile getirmektedir (Çetin 1965: 221):

...çoğu hükümdarların, emirlerin veya mühim mevki sahiplerinin çocuklarına ders kitabı, bir kısmı da bu tip eserlere nazire olarak yazılan bu lügatlerin manzum olması, diğer manzum-tâlimi eserlerde olduğu gibi, nazımın talebeye daha hoş ve câzip gelmesinden, tekrarı ve hatırdâ tutmağı kolaylaştırmak arzusundan ileri geliyordu. Farsça izahlı Arapça lügatler yazan müelliflerin bize naklettikleri müşâhedelerine göre, çocukların önce Farsça öğrenmeleri daha kolay oluyor, bu dil öğrenildikten sonra Arapça'ya geçiliyordu. ... Eserlerin son kıt'alarında ise bâzı bilgilerin öğretildiği, tâbir ve ıstılahların yer aldığı görülür. Bâzı müellifler eserlerinde çeşitli vezin ve kafiyeler

² Mesela Kerîmî, tuhfesinde Kur'ân'da secde âyetlerinin geçtiği sureleri söylemektedir (Bkz. Kaya 2017b: 241). Yahya Efendi de oğlu için kaleme aldığı *Lugat-i Yûsuf*'ta dinî bilgilere yer vermiştir (Ceviz ve Gündüzöz 2006: 211-230). *Nazmü'l-Cevâhir* ise dinî bilgiler ihtiva etmektedir.

³ Şâhidî, mukaddimesinde hedeflerini dile getirirken bu hususa da değinmektedir: *İdeler Fîrs ile evzânı hâsıl / Olalar ilm-i Mevlânâ'ya kâbil (Farsça ile vezinleri öğrenip Mevlana ilmini okuma kabiliyeti elde etsinler)* (Bkz. Kılıç 2007b: 520). Ahmed Resmî aynı meseleye tuhfesinde şöyle işaret ediyor: *Lugatle âşinâlık kesb ederler / Dahî vezn ü buhûri celb ederler (Kelimeleri tanıdıkları gibi vezin ve bahirleri de öğrenirler)* (Bkz. Kaya 2017a: 128). *Sübha-i Sıbyân'*da ise şu ifadeler yer alır: *Zabt-ı lügât ile olur behre-dâr / Vezn ile nazm içre bulur iktidâr (Kelimeleri ezberleyerek fayda görür; vezin ve şiirde ustalık elde ederler)* (Bkz. Kılıç 2007a: 31). Osman Şakir *Nazm-ı Dil-ârâ'*da talebelere aruz bilgisini aslı ve fer'ini bilecekleri şekilde öğretmeyi amaçladığını şöyle dile getirmektedir: *Eyledim bahr-i arûzı tekmi'l / Aslınu fer'ini eyle tahsîl* (Bkz. Osman Şakir 2014: 31).

kullanmağa bilhassa dikkat etmişler, eserlerinin bu bakımdan da faydalı olmasını istemişlerdir.

Tuhfelerin kaleme alınmasındaki temel amaç, yabancı kelime dağarcığını geliştirmek olsa da Türkçe-Arapça tuhfeler kimi zaman Arapçada sözlük çalışmalarının başlangıcı sayılan Kur'ân'daki anlaşılamayan kelimeleri anlamak için, Türkçe-Farsça tuhfeler ise Mevlana ile Sa'dî'nin İslâm medeniyetinin temel eserlerinden addedilen *Mesnevî'si* ile *Bostân* ve *Gülistân* adlı eserlerindeki bazı kelimelerin anlaşılmasını sağlamak için kaleme alınmıştır. Türkçe manzum sözlüklerin öncüsü olan *Ferîşteoğlu Lugati*, burada bahsedilen durumun ilkinde örnektir, *Tuhfe-i Şâhidî* de *Mesnevî'deki* kelimeleri öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Şemsî ise tuhfesindeki kelimeleri *Mesnevî'nin* yanı sıra *Bostân* ve *Gülistân'dan* derlemiştir (Düzenli ve Turan 2016: 122-154).

Osmanlı Eğitim Sisteminde Tuhfelerin Kullanımı

Tuhfeler, özellikle sıbyan mekteplerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. İhsanoğlu, sıbyan mektepleri hakkında şunları söylemektedir: İlk mektep olarak bilinen ve dârü't-talim, dârü'l-huffâz, taş mektep ve mektep adlarıyla da anılan ve klasik İslâm medeniyetindeki küttâb okullarının devamı niteliğinde olan sıbyan mektebi, Osmanlı Devleti'nde ilk eğitim ve öğretim faaliyetinin yapıldığı kurumdur. Genellikle külliyelerin içerisinde, camilerin bitişiğinde veya müstakil bir yapı hâlinde inşa edilen sıbyan mektepleri hemen her köyde, her mahallede ve her semtte açılmıştır. Beş yaşına ulaşmış çocuklar, bu mekteplere başlar, öğretmenler ise medrese eğitimi görmüş veya okuma yazma bilen imam, müezzin, kayyum vb. kişiler arasından seçilmiştir. Sıbyan mekteplerinin resmen belirlenmiş bir eğitim programının varlığı bilinmemektedir (İhsanoğlu 1998: 231).

İhsanoğlu'nun da belirttiği gibi medreselerde ve mekteplerde 19. asra kadar belirlenmiş bir ders programından söz edilmemektedir. Dolayısıyla bu eğitim kurumlarına tayin edilen müderrisler/muallimler, talebelere dersleri yerleşmiş olan teamüllere göre okutmakta ve dersler için gerekli malzemeyi kendileri tayin etmektedirler. Bu teamüllerden biri

de dersi okutanın, okutacağı kitabı bizzat yazmasıdır. Nitekim ünlü âlim Kutbeddin-i Şirazi, Sivas Gökmedrese'deyken astronomiyle ilgili *Nihayetü'l-İdrâk fî Dirâyeti'l-Eflâk* adlı kitabını kaleme almış ve bu kitabı derslerinde okutmuştur. Öğrencilerinden biri, hocası Kutbeddin-i Şirazi'den bu kitabı okuduğunu ve onun nüshasından bir kopya istinsah ettiğini söylemektedir (İhsanoğlu 2005: 270).

Sıbyan mektepleri için de aynı durum söz konusudur. Bu durum, farklı kurumlarda farklı tuhfelerin okutulmasına yol açmış ve özellikle bu dersi okutan muallimlerin, tuhfe türünde eser vermesini bir anlamda teşvik etmiştir. Tuhfe türünde eser verenlerin önemli bir kısmının bu kitapları okutan şahıslar olduğu görülmektedir. Okuttuğu kitabı beğenmeyen veya belirli açılardan yetersiz bulan ve hatta bazen bu kitapların gereksiz bilgiler ihtiva ettiğini düşünen muallimler, tuhfe yazmaya koyulmuşlar ve Türkçenin dünyada belki de en çok sayıda manzum sözlüğe sahip dil olmasını sağlamışlardır. Burada bahsedilen husus sayesinde daha önce yazılan tuhfelerin, mukaddimelerde hangi açılardan eleştirildiklerini görme imkânı bulmaktayız. Bu sebeple tuhfelerin, Türk edebiyatında tenkit türünün tarihi açısından oldukça değerli malzeme ihtiva ettiğini söylemek hata olmayacaktır. Türkçede hâl böyle iken Sanskritçe-Farsça manzum sözlükler üzerinde çalışmalarını bulunan Truschke, söz konusu lugatlerin şairlerinin, aynı sahada verilmiş eserler hakkında ne düşündüklerine dair bir bilgiye henüz ulaşılmadığını ifade etmektedir (Trushke 2012: 637).

Tuhfelerin Ders Kitabı Olarak Okutulması

1740'lı yıllarda Fransa'nın talebi üzerine yazılan, bugün Bibliothèque nationale de France'ta bulunan müellifi belirsiz *Kevâkib-i Seb'a* adlı eser, Osmanlı Devleti'nde o tarihlere kadar uygulanan tedris faaliyetleri ile okutulan dersler ve ders kitaplarına dair mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserde, Osmanlı Devleti eğitim sisteminde okutulan dersler izah edilirken lugat ilminin konusu ve kapsamından bahsedilir, bu derste kelime anlamlarının öğrenilmesinin esas olduğu belirtilir ve dillerin en fasihinin Arapça olduğu ve Arapça kelimeler hakkında çok sayıda kitabın mevcut olduğu ifade edilir (Karaarslan 2015: 15).

Osmanlı eğitim sisteminin gizli kalmış yönlerine dair değerli bilgiler veren bu risalede, eğitim-öğretimin ilk safhaları hakkında özetle şunlar söylenmektedir: Öğrenim hayatının başında olan ve mübtedi olarak isimlendirilen öğrenciye, evvela imanla ilgili hususlar öğretilir ve eğer mübtedi bülüğ çağına ermişse namaz kılmasını temin amacıyla kendisine birkaç kısa sure ve Fâtiha Suresi ezberletilir. Eğer yaşı küçük ise talebeye *Besmele* ile *Rabbi yessir* duası öğretilir. Daha sonra Arap alfabesini yani *elifbâ*'yı öğrenen talebe, önce *Amme* cüzünü sonra da Kur'ân tecvidini öğrenir. Akabinde ana diline göre o dildeki kitaplardan İslâm akaidi ve fıkhu üzerine temel bilgileri okuyan talebe, kabiliyetli ise hafızlık eğitimi alır (Karaarslan 2015: 71).

Bundan sonra artık lugat ilmi olarak isimlendirilen derse sıra gelir. *Kevâkib-i Seb'a*'nın bildirdiğine göre mübtedi öncelikle dillerinin biri Arapça olan bir lugaı öğrenir.⁴ Lugat ilmi bu derse ve bahse verilen isimdir, öğrenmeden kasıt ise ezberlemedir. *Kevâkib* burada örnek olarak ilk tuhfeyi yani *Ferîşteoğlu Lugaı*'ni zikretmektedir (Karaarslan 2015: 72). *Kevâkib*'e göre Arapça tuhfeyi tamamlayan öğrenci, vezne aşinalık kazanmak ve aruzda ilerlemek amacıyla Farsça lugaılerden *Tuhfe-i Şâhidi*'yi öğrenir (Karaarslan 2015: 72). Burada vezin ve aruz bilgisi için Farsça tuhfe okutulduğunun söylenmesi üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir.

İhsanoğlu'na göre de sıbyan mekteplerinde okutulan dersler hakkında vakfiyelerdeki şartlardan ve bazı hükümlerden hareketle bilgi vermek mümkündür. Bu okulların genel amacı, bir çocuuğa okuma yazma öğretmek, İslâm dininin kaidelerini ve Kur'ân-ı Kerîm'i belletmektir. Bundan dolayı mekteplerde *elifbâ*, Kur'ân-ı Kerîm talimi, bazı surelerin ezberletilmesi, temel ilmihal bilgileri, tecvid, yazı yazma ve dört işlem öğretilmeye çalışılır, bunların yanında *Sübha-i Sıbyân* ve *Tuhfe-i Vehbî* gibi 18. yüzyıl için klasikleşmiş bazı manzum lugaıler okutulur (İhsanoğlu 1998: 231).

⁴ Yusuf Öz'ün "...dil eğitimi alanlara önce Farsça, daha sonra Arapça öğretilmiştir." (Öz 2016: 51) şeklindeki hükmüne ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. İslâm medeniyetinin temel dili olan Arapçanın daha önce öğretilmesinin akla yakın olduğunu düşünmek gerekir. Yukarıda alıntı yapılan eser de bunu teyit etmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla lugat ilmi yani “kelime bilgisi,” dil öğretiminde dilbilgisinden ayrı olarak mütalaa edilmiş ve dilbilgisinden önce talebeye kelimeler öğretilmiştir. Bu husus, dil öğretim metotları açısından ayrı bir inceleme konusudur. İlk mekteplerde yerleşmiş olan kelime bilgisi belletme teamülünü, tuhfelerin sıklıkla dile getirdiği müşahede edilmektedir. Türkçede türün öncüsü olan *Ferîşteoğlu Lugatı*’nin mensur önsözünde Abdullatif b. Melek sözlüğü, torunu lugat dersine başlayacağı için kaleme aldığı ifade etmektedir (Muhtar 1993: 30): “Çün oğlum oğlu Abdurrahman ... lugat okumağa yaklaştı ben de ona yadigâr bir risale nazmettim.”

Şeyh Ahmed ise *Nazmü'l-Le'âl* adlı tuhfesinde bu hususa şöyle değinmektedir (Gülhan 2010: 206):

*Pes andan sonra ba'd-ez hatm-i Kur'ân
Budur şâyeste-i ta'lîm-i sibyan
Ki Tâzî yâ Derî bir ilme tâlib
Olursa budur evvel ana vâcib
Kim evvel hıfz ide anun lugâtın
Bile tâ sonra âsân müşkilâtın*

[Kur'ân'ı hatmettikten sonra çocuklar eğitimde Arapça veya Farsça bir ilimde devam etmek istiyorlarsa evvela o dilin kelimelerini ezberlemelidirler. Bu sayede zor meseleleri kolayca öğrenebilirler.]

Kendinden önce yazılmış tuhfeleri ağır ve gereksiz ifadelerle dolu bulan Yahya Efendi, oğlu lugat dersine geldiğinde, kelime bilgisi olmadan ilim tahsil etmesinin mümkün olmadığını ileri sürerek oğlunun kelimeleri daha rahat öğrenmesi için muhtasar bir tuhfe yazmaya karar verir ve bunları eserinde şöyle ifade eder (Ceviz ve Gündüzöz 2006: 222):

*Zelîhâ kardaşı Yûsuf oğlumun
Dersi irdi lugate göz nûrumun
Pes lugatsiz ilm okımdur muhâl
Özge lugatde çok olur kîl ü kâl
İhtisâr itdüm lugat tahfif hemân
İhtirâz itdüm sakîlden der-zamân
Var idi müşkil lugatden çok kelâm
Fehm idemezdi anı Yûsuf tamâm*

[Zeliha'nın kardeşi, gözümün nuru oğlum Yusuf, lugat dersine geçti. Sözlüksüz ilim tahsil edilmez fakat mevcut sözlüklerde gereksiz çok kelime olduğu için ben bunları hafiflettim, metni kısalttım, Yusuf'un tam anlamıyla anlayamayacağı zor kelimeler vardı, onlardan kaçındım.]

Mehmed Fevzî Efendi de tuhfesinde bu hususu şöyle dile getirmektedir (Boran 2016: 121):

Evvelâ ilm-i lugat sonra da sarf ile nahv

Ögredüip cümle ulûmı seni eyler ikâz

[Önce lugat ilmini sonra sarf, nahiv ve bütün ilimleri öğretip seni ikaz eder.]

Ahmed Remzi ise "Öğretmesi gerek olan bilgilerin en birincisi lugat olduğu besbelli bir şeydir." (Kartal 2003: 80) diyerek gelenekteki bu uygulamayı tasdik etmektedir.

İran coğrafyasında da benzer bir durum söz konusudur. Yukarıda zikredilen temel seviyeden sonra öğrenci, Arapça, Farsça lugatlar ile aruz ve nazım şekillerini öğrenir. Burada çocuklara okutulan kitaplardan biri de Ferâhî'nin *Nisâb*'ıdır (Jalîl Düstkvâh ve Eqbâl Yağmâî 2018). Doğu'da, özellikle Hindistan'da da en popüler ders kitabı *Nisâbü's-Sıbyân*'dır (Dutt 1961: 23).

Tuhfelerin asli muhataplarının çocuklar olduğu, daha doğrusu eğitim-öğretim hayatının henüz başında olan öğrenciler olduğu tuhfelerde her fırsatta dile getirilen bir husustur. Nitekim *Tuhfe-i Şemsî*'de şöyle denmektedir (Düzenli ve Turan 2012: 128-129):

Okudukça kitâbumı sıbyân

İtmesünler bu bendeyi nisyân

[Çocuklar kitabımı okudukça beni hatırlasınlar.]

Dürrî'nin *Güher-Rîz* adlı tuhfesinin baş tarafında yer alan yedi takrizin dördünün eğitim-öğretim faaliyeti ile meşgul olanlar tarafından kaleme alınmış olması ayrıca dikkate değer bir husustur.⁵

Tuhfelerin ezberlenmesinin zaruri olduğu da oldukça sarihdir. Dürrî, *Güher-rîz*'de şöyle demektedir (Selçuk ve Algül 2015: 142):

⁵ Takriz listesi için bkz. Selçuk ve Algül 2015: 137.

*Lugâti rişte-i ma'nâda cevher-i manzûm
Hamâyil eylese Hakk'a sezâ anı sıbyân
Eyâ dür-i sadeî-i ma'rifet bu cevherini
Rehîn-i hokka-yı hıfz eylesin bütün tıflân*

[Bu sözlüğün kelimeleri, mana ipine dizilmiş cevherler olduğundan çocuklar hamayıl gibi bunu üzerlerinde taşıyınlar. Ey marifet incisi, senin bu cevherini bütün çocuklar hokkalarında muhafaza etsinler!]

Osman Şâkir ise *Nazm-ı Dil-ârâ'yı* kolay bir şekilde ezberlenebilecek özelliklerde nazmettiğini şöyle dile getirmektedir (Osman Şakir 2014: 26):

*Eyledim vech-i hasenle tertîb
Su gibi ezber ider tıfl-ı edîb*

[Bu tuhfeyi güzel bir tertiple yazdığım için edip bir çocuk onu su gibi ezberler.]

Tuhfeleri kaleme alanların, nazım vücuda getirecek kadar aruz, kâfiye ve şiir teorisine vâkıf oldukları ortadadır. Ancak tuhfe yazarların hepsinin aslen şair olduğunu söyleyecek kadar malzeme elde mevcut değildir. Tuhfe yazarların bazıları kendi evlatları için bu eserleri kaleme aldıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca tuhfe yazarlardan önemli bir kısmının mekteplerde tuhfe okutan muallimler olduğu yine kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır;⁶ bazıları ise Osmanlı devlet adamlarının çocuklarına özel hocalık yapan zevâttir.⁷ Her üç grup da tuhfelerini kendi

⁶ Binaenaleyh bu hususta Öz'ün "Mensur sözlükler ilmiye sınıfı, manzum sözlükler şairler tarafından kaleme alınmıştır." (Öz 2016: 51) şeklindeki hükmüne katılmak mümkün değildir.

⁷ Bu durumun en güzel örneğini Ahmed Resmî, *Nazm-ı Giridî* adlı tuhfesi ile vermiştir. Eserini, kayınpederi (Bkz. Öz 2016: 234) Reisülküttâb Mustafa Efendi'nin daha sonra şeyhülislâm olacak olan mahdumu Âşir Efendi'ye ders okuturken kullanmak maksadıyla kaleme almıştır. Bu tuhfenin bir nüshası Âşir Efendi Kütüphanesi'ndedir. Âşir Efendi, kullandığı ders kitaplarından biri olan *Nazm-ı Giridî'yı*, kütüphanesine bağışlamıştır. Kütüphane sonraları Süleymaniye Kütüphanesi'ne dâhil edilmiştir (Ahmed Resmî'nin hayatı için bkz. Kaya 2017a: 119-142; kütüphane için bkz. Erünsal 1991: 8). Osman Şâkir ise Türkçe-Arapça-Farsça tuhfesi *Nazm-ı Dil-ârâ'yı* Mehmed Raûf Paşa'nın oğlu Osman için kaleme almıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan 2013: 440). *U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazm'l-Cevâhiri'l-Acâyib* adlı tuhfenin müellifi Bahâüddin İbn Abdurrahman el-Magalkaravî müderristir (Bkz. Öz 2016: 89); *Tuhfe-i Şemsi'nin* nâzımı vaizdir (Öz 2016: 214), sıbyan mekteplerinde vaizler de hocalık yapabilmektedir. *Tevfiye'nin* şairi Abdurrahman Zâhidî-i Konevî hocalık

derslerinde okutmak ve ezberletmek için kaleme almıştır. Meseleyi somutlaştırmak için örnek vermek uygun olacaktır:

Gehî idüp ta'allüm gâhî ta'lîm

Bana keşf oldı bâb-ı fehîm ü tefhîm (Doğan 2016: 19)

[Geh okudum, geh okuttum, bana anlama ve anlatma kapıları açıldı.]

Abdurrahman Zâhidî-i Konevî ise *Tevfiye* adlı eserinde şöyle demektedir (Öz 2016: 223):

Pes andan sonra bahr-i dürre sâlih

Okıdurdum lugat etfâle sâlih

[Ondan sonra inci denizine dalarak salih çocuklara sözlük okuturdum.]

En çok istinsah edilen ve baskısı en çok yapılan tuhfelerden biri olan *Tuhfe-i Vehbî'*nin, bir süre hocalık da yapan nâzımı Sünbülzâde Vehbî, kitabını Halil Hâmid Paşa'nın oğulları kadar (Civelek 2000: 278, 285) diğer çocukların ve kendi oğlu Lutfullah'ın okuması ve dolayısıyla ezberlemesi için kaleme aldığını eserinin mukaddimesinde şöyle dile getirir (Kılıç 2007c: 415):

Yâdigârum ola her mahdûma

Yazayım bir lugat-i manzûme

Okıya hem veled-i âgâhum

Ömrümün hâsılı Lutfullâhum

[Her evlada benden hatıra olsun diye manzum bir lugat yazayım, bunu bilgili oğlum, ömrümün hâsılı Lutfullahum da okusun!]

*Tuhfe-i Fedayî'*nin şairi de muallimdir ve derslerinde okuttuğu *Tuhfe-i Şâhidî'*nin Türkçe ve Farsça bilmeyen Arap öğrencileri çok zorladığını, bu sebeple Türkçe-Arapça bir tuhfe kaleme aldığını ifade etmektedir (Fedayî 2019: 15).

edenlerdendir (Bkz. Öz 2016: 222-223). Hayret Mehmed Efendi *Tuhfe-i Cevher-âyâr-ı Üç Zebân* adlı eserini Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu Abbas için kaleme aldığını söyler (İlgili beyitler için bkz. Düzenli 2015: 48). *Tuhfe-i Remzî'*nin sahibi Ahmed Remzi, *Mesnevî* dersleri veren bir müderristir. *Tufetü'l-İlvân ve Hediyetü's-Sıbyân*'ın nâzımı Mustafa İlmî b. İbrahim muallimdir (Gıynaş 2015: 156).

Şairlerin çoğu yerde dile getirdikleri, kitaplarını okutacak muallimler hakkındaki temenni ve tavsiyeleri, tuhfelerin ders kitabı olarak yazıldığını göstermenin yanı sıra bu dersi okutacak muallimlerin vasıflarına işaret etmesi bakımından da önemlidir. Tuhfesini 16. asrın başında kaleme almış olan Şâhidî bu hususta, o dönemde manzum sözlüklerin mekteplerde okutulmasının yerleşik bir gelenek olduğunu da gösteren şu ifadeleri kullanır (Kılıç 2007b: 520):

*Velîkin korkaram bir câhil-i dûn
 Ki anun olmaya kej tab'ı mevzûn
 İdemez vezn ile taktî'i teflûm
 İde cehl ile her ma'sûma ta'lîm
 Rekîk öğrede bu mevzûn kitâbı
 Harâb ide o tab'-ı müstetâbı
 Yakîn bilgil ki bir oglancık evvel
 Okıya şî'r-i na-mevzûn u mühmel
 Olur tab'ı rekîk ü süst ü maqbûn
 Kalur mahrûm olunmaz dahi mevzûn
 Meger bir hâzık u üstâd-ı kâmil
 Anı cehd ile ide vezne kâbil
 Gelür vezne velî bulmaz selâset
 Kalur tab'ında elbet bir rekâket
 Kosan egrile bir tâze nihâli
 Büyüse togrılır m'anla misâli
 Ya yeni bardaga kim ola ol hâk
 Koyasın bevli yumak ide mi pâk
 Hudâ kahr eylesün ol câhili kim
 Okıdur nazmı kej olup mu'allim*

[Fakat korkarım ki karakteri düzgün olmayan, vezin ile taktîden haberdar olmayan adi bir cahil, masum çocuklara cehaletle hocalık ederse bu vezinli kitabı kusurlu bir şekilde öğretir ve bu güzel kitabı mahveder. İyi bil ki şiiri evvela vezinsiz ve ehemmiyet verilmemiş bir şekilde okuyan küçük çocuk, kekeme, gevşek ve şaşkın olur, bir daha vezin öğrenemez. Bir bilgili üstat, gayret ederek ona yeniden vezin öğretmeye çalışıp muvaffak olur; fakat o çocuğun ifadesi asla selis olmaz, dilinde bir tutukluk kalır. Bu, tazeyken eğilmiş fidanın büyüdükten sonra bir daha düzelmemesine benzer. Ya da topraktan

yapılmış yeni bir bardağa sidik konmasına benzer, yıkanırda temizlenmez. Allah, şiiri yanlış öğreten muallimleri kahretsin!]

Ahmed Resmî ise şöyle der (Kaya 2017a: 129):

*Ma'azallâh eger bir câhil-i dûn
Ki fehm etmez ola vezn ile mevzûn
Mu'allim olsa bir tab'ı nazîfe
Mukarrerdir hasâret ol nahîfe*

[Allah korusun, vezni ve vezinle yazılanı anlamayan adi bir cahil, yeni yetme birine muallim olduğunda o nahif varlık için hüsrân kaçınılmazdır.]

Osman Şâkir de tuhfesini okutacak hocanın vasıflarını şöyle yazar (Özkan 2013: 445):

*Okudanda gerek nazma liyâkat
Ki kulmaludur evzâna ri'âyet
Ger olursa mu'allimde cehâlet
Ki olmaz hâlî evzânda rekâket
Bulup ehlini okurlarsa sibyan
Olurlar nazm ile vezn içre merdân*

[Okutanda şiire liyakat olmalı ki vezinlere riayet etsin. Eğer muallim cahil olursa vezinleri kusurlu öğretir. Çocuklar bu kitabı ehil kimselerden okurlarsa şiir ve vezinde bilgi sahibi olurlar.]

Tuhfelere talebeyi kelime öğrenmeye sevk eden ve onların dikkatlerini çekebilmek amacıyla yazılan beyitlerde, kelime bilgisinin ilim yolunda anahtar olduğu, pek çok tuhfe şairi tarafından biteviye bir şekilde tekrar edilmiştir:

*Lugat çünkim ulûmun evvelidür
Arabca her lisânun ecmelidür* (Kaya 2017a: 128)

[Çünkü sözlük, ilimlerin ilkidir, Arapça dillerin en güzeliştir.]

*Eylese bir fenne kişi ibtidâ
İlm-i lugat ana gerek evvelâ* (Doğan 2016: 21)

[Kişi bir ilme başlamadan önce lugat ilmini öğrenmelidir.]

*Gelür çün cümle ma'lûmun rüsûmı
Lugatdür feth iden her bir ulûmı* (Kaya ve Ayçiçeği 2019: 63)

[Her bilinenin rüsûmı gelir, lugat her bir ilmi fetheder.]

*Lugat oldı çü her ilmin kilidi
Lugat ilmi zekî eyler belîdi* (Mustafa b. Osman 2009: 37)

[Her ilmin kilidi olan lugat, ahmakın zekâsını artırır.]

*Tuhfe-i Şemsî'*de geçen şu beyit, Türk edebiyatında çoğunlukla Arapça ve Farsçayı öğretme amacıyla yazılan tuhfelerin neden revaç gördüğünü izah eder niteliktedir (Düzenli ve Turan 2016: 127):

*Arabîdür belâgate bâdî
Fârsîdür fesâhate dâ'î
Bu iki dilde şol ki mâhir olur
Şi'r ü inşâda misli nâdir olur*

[Belagat için Arapça, fesahat için ise Farsça gereklidir. Bu iki dili de öğrenen, şiirde ve düzyazıda eşsiz seviyeye ulaşır.]

Aynı anlayış, 19. asırda yazılan bir başka tuhfede de şöyle dile getirilmektedir (Selçuk ve Algül 2015: 143):

*Okudukça mekteb-i irfânda bu manzûmeyi
Şi'r ü inşâyâ eder etfâl kesb-i iktidâr*

[İrfan mektebinde bu manzumeyi okudukça çocuklar şiirde ve düzyazıda maharet sahibi olurlar.]

Şâhidî de tuhfesinde manzum lugat okuyanlara her ilmin kolay geleceğini iddia eder (Kılıç 2007b: 519):

*Yakîn bildüm ki bir nev-reste ma'sûm
Lugatler okuya vezin ile manzûm
Ana her ilm olur elbette âsân
Olur âlemde bir merd-i sühan-dân*

[İyice anladım ki bir genç, vezin ile manzum lugat okursa her ilmi kolayca öğrenir ve âlemde söz ehli olur.]

Osman Şâkir ise *Şehdî Elfâz* adlı tuhfesinde bu husustaki fikrini şöyle dile getirmektedir (Özkan 2013: 444):

*Pes imdi bil lugat ilmîni ey şâb
Bu feth ider cem'î-i ilme eboâb
Bulam dîrsen ki ilmînde hazâkât
Lugat ilmînde sen itme cehâlet
Lugatla ilmîne ursan esâsı
Yıkılmaz kasr-ı ilmîniün binâsı
Bu bir emr-i mühîmdür ki birâder
Bu olmayınca ilm olmaz müyesser*

Hemân turma okı ilm-i lugâti

Hızır-veş nûş idin âb-ı hayâtı

[Ey delikanlı! Şimdi lugat ilmini öğren, zira bu bütün ilimlerin kapılarını açar. İlminde mahir olmak istersen lugat ilmini öğrenmelisin. İlminin temellerini lugat üzerine kurarsan inşa edeceğin bina yıkılmaz. Kardeşim bu öyle önemli bir iştir ki gerçekleşmedikçe ilme ulaşamazsın. Vakit kaybetmeden lugat ilmini okursan Hızır gibi ölümsüzlük suyunu içmiş olursun.]

Aynı minvaldeki şu beyitler ise *Tuhfe-i Şâdi'*dendir (Kara Kütükçü 2017: 119):

Lugat bilen olur her ilme kâbil

Kılâ'-ı cehli kal' ider lugât bil

Lugat çünkim ulûma oldu miftâh

Lugatdür hem zulâm-ı cehle misbâh

Lugatdür hod ulûmı iden ihyâ

Lugatdür cehli iden dahi ifnâ

[Kelime bilen, her ilme sahip olabilir. Cehaletin kalelerini kelimeler yıkar, bil! Lugat, ilimlerin anahtarıdır, cehalet karanlığını lugat aydınlatır. İlimleri yaşatan, cehaleti yok eden lugattır.]

Bugün muhtelif kütüphane veya koleksiyonlarda bulunan farklı tuhfe nüshaları üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa bunların önemli bir kısmında, asrına bakılmaksızın, okumayı kolaylaştırabilmek için hareke kullanıldığı, ayrıca kelimelerin anlamlarının karışmaması için rakam, harf veya manalı işaretler istimal edildiği görülecektir. Şairler, kimi zaman eserlerinde bu işaretleri açıklamışlardır. Eldeki nüshalardan bazılarının ise derkenar işaretleri, fevaid sayfalarındaki imlâ alıştırmaları, söz konusu sözlüklerin, talebe nüshaları olduğunu göstermektedir (Fedayî 2019: 20-21, 24).

Sonuç

Osmanlı eğitim sisteminden geçmiş, özellikle medrese tahsili görmüş hemen her bireyin elsine-i selâseye vâkıf olduğu bilinen bir gerçektir. Halbuki elsine-i selâseyi meydana getiren her üç dilin mensup olduğu aile farklıdır. Ana dili Türkçe olan bireylerin, diğer iki dili yani Arapça ve Farsçayı suhuletle öğrenmesi, beklenen bir durum değildir. Dolayısıyla Osmanlı eğitim sisteminde dil öğretim metotlarının hususi bir biçimde ele

alınması, bugün bu hususta görülen bazı aksaklıklara ışık tutabilecektir. Bu meyanda tuhfelerin eğitim bilimleri açısından ve özellikle yabancı dil öğretimi bakımından mühim mevki işgal ettikleri ve bunların üzerinde durulması gereken metinler olduğu aşikârdır. Ne var ki Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında ve özel öğretim faaliyetlerinde aktif olarak kullanılan, Osmanlı eğitim sisteminin en temel derslerinden biri olan lugat ilminde okutulan tuhfeler, bu açıdan pek ele alınmamışlardır.

Matbaanın yaygın olarak kullanılmaya başlamasından sonra, en çok revaç bulan tuhfelerin, ders kitabı olmaları sebebiyle de, pek çok kez baskısının yapıldığı görülmektedir. Taş baskısı yapan matbaalarda en çok tab'edilen eserin *Tuhfe-i Vehbî* olması, bu matbaalarda en çok basılan eserlerden birinin de *Sübha-i Sıbyân* olması bunu açık bir şekilde göstermektedir (Kahraman 2011: 145).

Arap şiirinin neşet ettiği kaynak olan recezden türeyen urcûzeler, İslâm eğitim kurumlarının temel kitapları vücuda getirilirken yoğun bir şekilde tercih edilmiştir. Zamanla recez bahri ile yazılması zaruretinden de sıyrılan urcûzeler, genellikle müzdevic beyitlerle nazmedilmişlerdir. Nisâb türünün ve dolayısıyla tuhfe türünün urcûzeler ile bu çalışmada işaret edilen bağının daha ileri çalışmalarla ele alınması faydalı olacaktır.

Kaynakça

- ABDÜLHADİOĞLU, Ahmet (2013), "Arap Edebiyatında Didaktik Şiir," Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BORAN, Uğur (2016), "Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Fevzî," *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası*, 28/1, 73-154.
- CEVİZ, Nurettin ve Soner Gündüzöz (2006), "Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmî Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lûgat-i Yûsuf," *EKEV Akademi Dergisi*, 10/29, 211-230.
- CİVELEK, Yakup (2000), "Sünbülzâde Vehbî ve 'Nuhbe-i Vehbî' Adlı Manzum Arapça-Türkçe Sözlüğü," *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 275-297.
- ÇETİN, Nihad M. (1965), "Ahmedî'nin Mirkâtü'l-Edeb'i Hakkında," *Türkiyat Mecmuası*, 14, 217-230.

- DOĞAN, Hasan (2016), "Budinli Cihâdî ve Teşrîh-i Tıbâ' İsimli Türkçe-Arapça Manzum Sözlüğü," *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature*, 2/4, 16-32.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2018), "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, 85-114.
- DOĞAN AVERBEK, Güler (2019), "Anadolu Sahasında Müstakil Bir Tür Olarak Manzum Sözlükler (Tuhfeler)" *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 23, 62-83.
- DUTT, Chinmoy (1961), "On Persian 'Nişâbs' or Rhymed Vocabularies," *Indo-Iranica*, 14/1, 14-31.
- DÜZENLİ, Mesut B. (2015), *Tuhfe-i Se-Zeban: İnceleme, Tenkitli Metin, Tıpkıbasım, Sözlük*, İstanbul: Erguvan Yayınevi.
- DÜZENLİ, Mesut B. ve Muhittin Turan (2016), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/42, 122-154.
- ERÜNSAL, İsmail E. (1991), "Âşir Efendi Kütüphanesi," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IX, 8.
- Fedayî Mehmed Dede (2019), *Tuhfe-i Fedayî*, haz. Güler Doğan Averbek, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- FROLOV, D. (1997), "The Place of Rajaz in the History of Arabic Verse," *Journal of Arabic Literature*, 28/3, 242-290.
- GIYNAŞ, Kamil Ali (2015), "Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-İhvân ve Hediye-tü's-Sıbyân," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/41, 154-163.
- GÜLHAN, Abdülkerim (2010), "Şeyh Ahmed ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leâl," *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, 2/2, 202-226.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1998), "Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. 2, İstanbul: IRCICA, 221-361.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (2005), "Institutionalisation of Science in the Medreses of pre-Ottoman and Ottoman Turkey," *Turkish Studies in History and Philosophy of Science*, ed. Gürol Irzık and Güven Güzeldere, Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 265-283.
- Jalîl Düstkvâh ve Eqbâl Yağmâî, "Education: The Traditional Elementary School (Maktab)," *Encyclopedia Iranica*,

<http://www.iranicaonline.org/articles/education-iii> (Erişim tarihi: 4 Şubat 2018).

- KAHRAMAN, Âlim (2011), "Taş Basması," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 144-145.
- KARA KÜTÜKÇÜ, Nimet (2017), "Geleneksel Bir Manzum Sözlük: Tuhfe-i Şâdî," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/7, 114-151.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ü. (2015), *XVIII. Asrın Ortalarına Kadar Türkiye'de İlim ve İlimiyeye Dâir Bir Eser: Kevâkib-i Seb'a Risâlesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KARTAL, Ahmet (2003), *Tuhfe-i Remzî: Manzum Farsça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAYA, Hasan (2017a), "Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/51, 119-142.
- KAYA, Hasan (2017b), "Kerîmî'nin Manzum Sözlüğü," *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, 213-252.
- KAYA, Hasan ve Bünyamin Ayçiçeği (2019), *Müsellesnâme: Osman Şâkir'in Manzum Sözlüğü*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- KILIÇ, Atabey (2007a), "Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân, 2: Metin," *Turkish Studies*, 2/1, 29-71.
- KILIÇ, Atabey (2007b), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî: Metin", *Turkish Studies*, 2/4 (2007), pp. 516-548.
- KILIÇ, Atabey (2007c), "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî: Metin", *Turkish Studies*, 2/2 (2007), pp. 410-475.
- MUHTAR, Cemal (1993), *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Ferišteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-i İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Mustafa b. Osman Keskin (2009), *Manzume-i Keskin*, haz. Atabey Kılıç, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Osman Şakir Bozokî (2014), *Nazm-ı Dil-ârâ: Farsça-Türkçe Manzum Lûgat*, haz. Necip Fazıl Duru ve Abdullah Eren, Ankara: Altınpost Yayınları.
- ÖZ, Yusuf (2016), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, 2. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2013), "Bozoklu Osman Şâkir ve Şehdü Elfâz'ı," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6/26, 428-462.

- PERRY, John R. "Dictionaries: Arabic-Persian," *Encyclopedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dictionaries> (Erişim tarihi: 4 Şubat 2018).
- SCHAADE, A. ve Nihad M. Çetin (1989), "Recez," *İslam Ansiklopedisi*, c. 9, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 657-663.
- SELÇUK, Bahir ve Mesut Algül (2015), "Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürri'nin Güher-Rîz'i," *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*, 1/2, 133-164.
- TRUSHKE, Audrey (2012), "Defining the Other: An Intellectual History of Sanskrit Lexicons and Grammars of Persian," *Journal of Indian Philosophy*, 40/6, 635-668.
- TUZCU, Kemal (2003), "Klasik Arap Şiirinde Recez ve Urcûze," Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.